

**ԱԶԳԱՅԻՆ ԼՈՒՍԱԿՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ՈՐՊԷՍ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆ
ԳԵՐԽՆԳԻՐ ՄԻՏԻԹԱՐԵԱՆՆԵՐԻ
ՀԱՅԵԱՑՔՆԵՐՈՒՄ**

(մերոդարբանական տեսանկյուններ)

Հարցադրումն ինքնին պայմանաւորում է խնդրի քննարկումը պատմութեան իմաստաւորման լայն համատեղօրէնում: Պատմութեան փիլիսոփայական վերլուծութիւնն ի յայտ է բերում հետեւեալ օրինաչափութիւնը՝ մարդու մէջ հոգեւորի արթնացումն ու զարգացումը ծնունդ է տալիս քաղաքակրթութեանը: Այս գործընթացը ենթադրում էր միաւորող՝ հոգեւոր սկզբի առկայութիւն, այսինքն՝ մարդկային կեցութեան գաղափարականացում: Ընդ որում, հոգեւոր ինտեգրացիայի ամենաարդիւնատէր կառոյցը բնական ամրակի դեր կատարող աւանդական՝ ցեղային գործօնն էր: Ուստի եւ հասարակական շահը պէտք է դիտուէր որպէս որոշակի ազգի շահ: Աւանդական հէնքի վրայ ստեղծուող մշակութային որոշակի (գրաւոր) աւանդոյթի մէջ մարդու ներառման գլխաւոր կառոյցը կրթական համակարգն էր, ինչից եւ առաջանում է իւրաքանչիւր ազգի մշակոյթը: Մինչդեռ մշակոյթը (գաղափարախօսութիւնը) ապահովում է ազգի անկախ գոյութեան նախապայման հանդիսացող՝ ազգի հոգեւոր ինքնութիւնը: Վերջինս պայմանաւորուած է մշակութային միասնեւորութեամբ, ինչը բացառապէս կրթութեան միջոցով է ձեռք բերւում: Այդ իսկ պատճառով կրթական համակարգն ազգային մշակոյթի կարեւորագոյն հաստատութիւնն է, ազգի եւ ազգային պետականութեան ձեւաւորման եւ պահպանման խթանը:

Այս իրողութիւնը դեռեւս հին ժամանակներում յստակօրէն գիտակցուել է ինչպէս Արեւելքում, այնպէս էլ Արեւմուտքում:

Արեւելեան ժողովուրդների (չինացիների, հնդկների, ճապոնացիների) հասարակական կեանքի բոլոր դրսեւորումները պայմանաւորուած էին «Ուսուցիչ-Աշակերտ» համակարգով, ինչը ժամանակների եւ սերունդների ժառանգորդութիւնն ու պետական կառուցուածքի անսասանութիւնն ապահովող աւանդոյթի պահպանման եւ զարգացման միջոցն էր: Ազգային դաստիարակութիւնը յոյների եւ հռոմէացիների հասարակական կեանքի անկլինաքարն էր ու քաղաքական իրաւունակութեան նախապայմանը: Հայոց գրերի ստեղծման արդիւնքում ձեւաւորուած Ազգային դպրոցը կոչուած էր Հայ եկեղեցու հետ մէկտեղ ապահովել ազգի հոգեւոր ինքնութիւնը, դրանով նպաստում նաեւ ազգի ազատ գոյութեան եւ ազգային պետականութեան ստեղծմանը: Միաժամանակ պետութեան կայացման եւ կենսագործունէութեան չափանիշը նոյնպէս ժողովրդի կրթութեան աստիճանն է: Ազգային զգացմունքները, ազգային ինքնագիտակցութիւնը եւ ինքնաճանաչումը պետականութեան ձգտումների հիմքն են, որն իր հերթին կախուած է ազգային կրթութեան եւ դաստիարակութեան խնդիրների լուծման մակարդակից:

Կրթութեան խնդիրն արդիական է նաեւ արդի աշխարհում ինչպէս մեծ, այնպէս էլ փոքր ազգերի համար: Ուստի եւ կրթութեան նշանակութիւնը հասարակական կեցութեան համար արտաժամանակային է եւ համընդգրկուն: Այս բանաձեւի համեմատ է բնութագրելի արդէն 3 դար տեւող Միխիթարեան միաբանութեան բեղմնաւոր գործունէութիւնը ազգային մշակոյթի պահպանման, ուսումնասիրման եւ զարգացման առումով: Ուստի առաջնորդ Միխիթարի եւ նրա հետեւորդների համոզմամբ, ազգային պետականութիւնից զուրկ եւ աշխարհով մէկ սփռուած հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցութիւնը հնարաւոր է ամրապնդել միայն այդ ճանապարհով: «ԺԸ դարուն ընդհանուր իրավիճակը - ազգային, քաղաքական, ընկերային, հանրային, կրօնական եւ մշակութային կեանքը - անարիւն էր: Ծնշուած ժողովուրդը պէտք ունէր ինքնագիտակցութեան եւ ազգային զարթոնքի. պէտք ունէր կրօնական եւ մշակութային կեանքի մը վերանորոգումին. պէտք ունէր բարոյական եւ իմացական կառոյցներու: Ասոնք տեսլականներ էին, որոնց լոյսը դժուար կը ճառագայթէր, հոն առաջնորդող ճամբաները պէտք ունէին արմատական նորոգութիւններու: Ժողովուրդը, զանազան պատճառներով,

կորսնցուցած եւ զրկուած էր անոնցմէ, բայց ներքսապէս կ'այրէր անոնց կարօտով»¹: Ընդ սմին, այդ ճանապարհն անցնելու գլխաւոր միջոցը նրանք համարում էին ազգային լուսաւորութիւնը՝ կրթութիւնն ու դաստիարակութիւնը:

Միաբանութեան նշանաբանը լաւագոյնս ձեւակերպել է Գ. Այվազովսկին. «...ազգին աչքը եւ միտքը բանալ գիտութեամբ՝ որպէս զի հասկընայ, թէ իր պատմութիւնը ինչ է, իր լեզուն որն է, իր դաւանութիւնը ուղիղ է, եկեղեցին ուղղափառ է, մէկ խօսքով՝ ոչ ազգ մը սեպուելու համար իր ազգութիւնն ուրանալու կարօտ է, եւ ոչ ուղղափառ ըլլալու համար իր եկեղեցիէն ու առաջնորդներէն հեռանալու ապստամբելու է»²:

Մխիթարեանների աշխատութիւններում (Գ. Այվազովսկի, Գ. Զարբհանալեան) շարադրուած է միաբանութեան՝ Մխիթարի կողմից ձեւակերպուած գործունէութեան ծրագրային դիրքորոշումը: Մխիթարի մտադրութեամբ, ազգի բարեպաշտ հոգին պէտք է դառնար գործիք ազգին կրթելու եւ դասագնարակելու նպատակով: Միեւնոյն ժամանակ անհրաժեշտ է համարուել մօտեցնել հային Եւրոպային՝ առանց ազգայինից նրան օտարացնելու: Այսինքն, եւրոպական գիտութեան եւ լուսաւորութեան համակարգից հարկ է համարուել փոխ առնել այնպիսի գաղափարներ, որոնք համեմատ էին ազգի էութեանը, նրա հոգեւոր հակումներին:

Մխիթարեանների ծրագրային դիրքորոշման ներկայացումը կարեւորուում է նրանով, որ ԺԹ դ. ողջ ընթացքում հայ «պահպանողականների» (որոնց շարքում էին դասում նաեւ Մխիթարեանները) եւ «լուսաւորականների» միջեւ գաղափարական պայքար է ծաւալուել ազգային լուսաւորութեան իրականացման մեթոդների եւ միջոցների վերաբերեալ: Խնդիրը յանգում էր ազգի գոյութեան եւ յետագայ զարգացման երաշխիքների որոնմանը, ինչը վերաբերւում է ազգային մշակոյթի զարգացման գործօնի («բուն ազգային» թէ «ոչ ազգային») ընտրութեանը եւ հիմնաւորմանը: Հակառակ խորհրդային շրջանում ձեւաւորուած այն

1 ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ Հ. ՏԱՃԱՏ ՎՐԴ., Մխիթարեան գաղափարական եւ Մխիթարեան իմբնութիւն, Բաղմալէպ, 1994, էջ 72-73:

2 ԱՅՎԱԶՅԱՆ Հ. ԳԱՐԻԷԼ ՎՐԴ., Ուրուագիծ ոգւոյ եւ ընթացից Մխիթարեան միաբանութեան վեցնական, Կ. Պոլիս, 1875, էջ 17-18:

տեսակէտին, ըստ որի հայ պահպանողականները դէմ էին եւրոպական նորաստեղծ գաղափարներին, Մխիթարեաններն ընդդիմանում էին այն գաղափարներին միայն, որոնք խոչընդոտում էին ազգային ինքնագիտակցութեան զարգացմանը: Նշուած ուղղութիւնների միջեւ գաղափարախօսական տարբերութիւնը, ըստ էութեան, այս կամ այն գործօնի շեշտադրման մէջ է³: Ուստի եւ անհիմն է թուում խորհրդահայ գրականութեան մէջ բազմիցս շօշափուած եւ մինչեւ օրս չյաղթահարուած այդ բանավէճի գնահատումը՝ որպէս իրարամերժ կարծիքների անհաշտ պայքար: Քննարկուող բանավէճը որակելի է որպէս մէկ նպատակային դիրքորոշման տարբեր (սակայն ոչ իրարամերժ, այլ, ընդհակառակը, միմեանց լրացնող) մօտեցումների դրսեւորում:

Ազգային լուսաւորութեան խնդրի Մխիթարեանների ըմբռնումը հարկ է բխեցնել նրանց պատմափիլիսոփայական հայեցակարգից, որը անդրադարձ է ազգային մշակոյթի նկատմամբ եւ բնութագրելի է որպէս ազգային դաւանանք:

Մխիթարեանների պատկերացմամբ, պատմութիւնը «ոչ այլ ինչ է, բայց ընծայութիւն փոփոխման այնորիկ, ուստի ամենայն իրիճ՝ բացի Աստուծոյ, որ առանց փոփոխութեան է, գոյ ինչ պատմութիւն» (Հ. Գաթըրճեան): Պատմութեան գլխաւոր առարկան է մարդը՝ «առաւել ըստ մտաւոր զօրութեանց իւրոյ», իբրեւ առանձին մարդ եւ իբրեւ անդամ «ընկերական հաղորդութեան», ինչն ի բնէ ներյատուկ է նրան: Մարդու նման բնութագրումն է պայմանաւորել այն պնդումը, որ պատմութիւնը ողջ մարդկութեան վրայ ազդեցութիւն գործող նշանաւոր դէպքերի հանդէսն է կամ էլ մարդու գործունէութեան նկատելի արդիւնքները, որոնք օրգանապէս շաղկապում են մէկ միասնութեան մէջ եւ վկայում մարդու նիւթական եւ մտաւոր (կամ հասարակական կեցցութեան) առաջադիմութեան մասին: Պատմութիւնը, այսպիսով, դիտւում է որպէս հասարակական առաջընթաց շարժում, որը, ըստ էութեան, մարդու ազատութեան դրսեւորման միջոց է: Միեւնոյն ժամանակ որպէս կրօնական մտածողներ, Մխիթար-

³ Դրա մասին աւելի մանրամասնօրէն տե՛ս ՄԻՐՈՒՄԵԱՆ ՌԻՄԱ, ԺԹ դ. հայ կրօնական փիլիսոփայութեամ ուսումնասիրութեամ մեթոդաբանական հարցերի մասին.- Հայ իմաստասիրութիւնը հոգեւոր մշակոյթի համակարգում, Պրակ 3, Ե., 1998, էջ 114-115:

եաններն ընդունում են պատմութեան վրայ Աստծոյ տնօրինութեան մասին գաղափարը, ուստի եւ պատմութիւնը դիտում են որպէս Աստծոյ զօրութեան եւ կամքի արտայայտութիւն: Ելնելով դրանից, նրանք պնդում են, որ միայն քրիստոնէական ոգին է ընդունակ ճանաչել պատմութիւնը: Մինչդեռ պատմութեան իմացութիւնը բաւարարում է մարդու բնական հակումը՝ ազգերի պատմական ճակատագրերի օրինակի վրայ օգտակար փորձի ձեռք բերումը:

Մխիթարեանների կարծիքով, պատմութեանը բնորոշ է ազգային նկարագիր, ուստի եւ պատմութիւնը ազգերի պատմութիւնն է: Բանն այն է, որ մարդուն ի բնէ ներյատուկ կեցութեան միակ ձեւի քաղաքակրթութեան առաջացման եւ զարգացման նախապայմանը նրանք համարում են լեզուն: Մինչդեռ գիտութիւնների եւ կրթութեան, այսինքն՝ մտաւոր առաջադիմութեան սկիզբն ու հիմքը համարում են ազգային լեզուն: Լեզուների յայտնի բաժանումից յետոյ («իւրաքանչիւր լրատ լեզունս յազգս իւրեանց եւ ի տոհմս իւրեանց») իւրաքանչիւր լեզու, «ամէն մէկ ցեղին բաղդին կամ հանգամանացն, ապրելու կերպին, տեղւոյն եւ ուրիշ ազդեցութիւն ընող հոգեկան ու ֆիզիքական որպիսութեանց դրոշմն իր վրայ կը յայտնէր»⁴: Դրանով է բացատրւում այն հանգամանքը, որ ազգային լեզուն դառնում է ազգերի իւրօրինակ սեփականութիւնը, ուստի եւ հին եւ անուանի ազգերի առաքելութիւնն էր՝ «բուն ազգային լեզուաց վրայ ունեցած սէրն ու յարգը, ու անոր պահպանութեան, գործածութեան ու պայծառութեան համար ցուցըցած հաստատուն խնամքը»⁵: Միւս կողմից, ԺԳ-ԺԴ դարերում Եւրոպայում կատարուող գործընթացը, երբ գիտութեան, արուեստի (յատկապէս գրականութեան) եւ կրթութեան համակարգում գերիշխող լատիներէնն իր տեղը զիջում էր ազգային լեզուներին, բնութագրւում է որպէս եւրոպական նոր ազգերի ձեւաւորման սկիզբ: Այսպէս, աւրուեստը (բանաստեղծութիւնը՝ «ազատական արուեստը») եւ «ազգայնութիւնը» փոխալայմանաւորող եւ միմեանց զարգացնող

4 ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ Հ. ՊՕՂՈՍ ՎՐԴ., Մարդկային լեզուիմ սկզբան, համգամանաց, միութեան ու բաժանման եւ ազգային լեզուաց վրայ քննական տեսութիւն մը, Վիեննա, 1857, էջ 61:

5 Նոյն տեղում, էջ 93:

սկզբեր են անուանուում: «Արհեստըն ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ գաղափարէն. ու մտքին ընդհանուր պետութենէ ծնած արդիւնք մը, որն որ առանց ազգային ոգւոյ, օրէնքի, կերպի ու դրոշմի չիկրնար ապրիլ ու տեւել. արհեստը՝ յատկապէս խօսելով՝ առաջ անհատէ կամ առանձին անձէ մը իր գոյութիւնը կը սկսի ու ետքն ազգին մէջ կը յօրինուի ու իր բուն կերպարանքը կ'ընդունի, ուստի եւ իրաւամբք կրնայ ըսուիլ՝ որ արհեստն առանձին անձի մը ու բոլոր ազգային ոգւոյն լեզուն է»⁶:

Արհեստին ներյատուկ նշուած առանձնայատկութեան շնորհիւ այն համարուում է ազգային մշակոյթի հիմնական ձեւերից մէկը, որի նպատակն է «ընդհանուր մարդկութեան ի մասնաւորի (այսինքն ազգի մը մէջ) յառաջագիտութիւնը» (Պ. Յովնանեան): «Ամէն մէկ քաղաքականացեալ (քաղաքակրթուած - Ռ. Մ.) ազգ կրթութեան (մշակոյթի - Ռ. Մ.) մէջ յառաջագէտ կ'ըլլայ ու կը կատարելագործի իր երկրին օղաբաժնին ու բնական հանգամանացն եւ իր ցեղին սեպական նկարագրին համեմատ, որով եւ իր լեզուն, գրականութիւնն ու արհեստներն հարկաւորապէս յատուկ, ազգային տիպ կամ դրոշմ մը կ'ընդունին: Ասոր համար այն ազգն՝ որուն մէջ ըլլող արհեստն ու գիտութիւնը սեպական կերպէն (ազգայնութենէ) զուրկ են՝ ներքին կեանք չունի»⁷: Դրանից հետեւում է, որ մի ժողովրդի մէջ ներքին կեանքի արտայայտութիւն հանդիսացող ազգային մշակոյթի (գիտութեան, արուեստի, գրականութեան, կրթական համակարգի) բացակայութիւնն այդ ժողովրդին զրկում է հասարակական կեցութեան (ազգային ձեւի մէջ) ստեղծման ու պահպանման հնարաւորութիւնից եւ իրաւունքից: Միւս կողմից, ազգային մշակոյթի առկայութիւնն ազգի ինքնութեան (Միութեաններէ եզրաբանութեամբ նաեւ՝ «ազգայնութեան») պահպանման նախապայմանն է, իսկ հեռանկարում՝ նաեւ ազգի քաղաքական ձգտումների հիմքը:

⁶ Նոյն տեղում, էջ 105: Այս տեսակէտին յարում են մի շարք Միութեաններ: Տե՛ս՝ ԳԱԹՐԴՅԱՆ Հ. ՅՈՎԱԽԵՓ ՎՐԻ., Պատմութիւն մատենագրութեան հայոց, Վիեննա, 1851, էջ 2: ՏԱՇԵԱՆ Հ. ՅԱԿՈՐԱՍ ՎՐԻ., Հետազօտական պատմութիւն մատենագրութեան հայոց, Վիեննա, 1970, էջ 8: ԱԼԻՇԱՆ Հ. ՂԵՒՈՆԻ, Երկեր, 1981, էջ 99:

⁷ ԶԱՐԲԱՆԱԼԵԱՆ Հ. ԳԱՐԵԳԻՆ ՎՐԻ., Պատմութիւն հայերէն դպրութեանց ի պէտս ուսման ազգային վարժարանաց, Վենետիկ, 1878, Մաս 2-րդ, էջ 396:

Իսկ քանի որ լեզուն է ազգի հոգեւոր միասնութեան, այսինքն՝ ազգային մշակոյթի ստեղծման եւ զարգացման գլխաւոր միջոցը, ապա հարկ է կատարելագործել եւ օտար ազդեցութիւններից մաքրել ազգային լեզուն՝ այն համազգային լեզուի վերածելու նպատակով: Մխիթարեանների խորին համոզմամբ, մտաւոր առաջադիմութեան հետեւանքով նոր ժամանակաշրջանում առաջացած գաղափարախօսական միջոցները կարող է նպաստել փոքր ազգերի համար կենսական նշանակութիւն ունեցող այդ գործընթացին:

Խորհրդային շրջանի հետազօտութիւններում Մխիթարեանների (եւ ոչ միայն նրանց) այդ դիրքորոշումը որակուել է որպէս գաղափարապաշտ եւ միակողմանի: Պատմութիւնը, սակայն, բացայայտում է այն օրինաչափութիւնը, որ մշակութային եւ քաղաքական գործօնները միասնաբար են գործում: Քաղաքական շարժումների շարժառիթը, որպէս կանոն, մշակութային է: Միաժամանակ մշակութային (գաղափարախօսական) շարժումների ենթատեքստը քաղաքական է: Այսպէս, Հայոց գրերի ստեղծման, Հայաստանում քրիստոնէութեան ընդունման եւ լուսաւորականութեան տարածման խորքային իմաստը քաղաքական է: Մշակոյթի ինքնատիպութիւնը քաղաքական անկախութեան ձգտման հիմքն է, մինչդեռ քաղաքական անկախութիւնը՝ ազգի ինքնութեան (ինչը մշակութային չափանիշ է) ապահովման գրաւականն է: Այսօր իսկ՝ Ի դ. վերջում, մշակոյթների փոխներգործութեան (որը ժամանակի հրամայականն է) քաղաքական հակասութիւնների բախման ամենալարուած կէտերից մէկն է: Մեծ պետութիւններ ներկայացնող հետազօտողների կարծիքով, միայն քաղաքական անկախութեանը հասնելուց յետոյ է որեւէ ժողովուրդ ձգտում հասնել նաեւ մշակութային անկախութեան: Մխիթարեանները ժամանակին հակառակն են պնդում եւ նրանց պնդումն ունի ինչպէս պատմական, այնպէս էլ բարոյական լուրջ հիմնաւորում:

Ազգային մշակոյթը Մխիթարեանները դիտում են որպէս ազգային էութեան հաստատման, ինքնաճանաչման եւ ինքնահաստատման նկատմամբ հայ ժողովրդի ձգտման հիմքը, որի իրականացման խթանը համարում են ազգային լուսաւորութիւնը: Բանն այն է, որ կրթութիւնն ու դաստիարակութիւնը Մխիթարեանների ընկալմամբ, ազգի մշակութային արժէքների փոխհա-

ղորդման գլխավոր միջոցն է: Դրանով է բացատրելի հայ դպրոցի նպատակի եւ հայեցի դաստիարակութեան Մխիթարեանների արժեւորումը:

Նոր ժամանակի Եւրոպայում տեղի ունեցող փոխակերպութիւնը՝ հասարակական-քաղաքական առաջնութացը եւ գիտութիւնների զարգացումը պայմանաւորելով գլխավորապէս կրթութեամբ, նրանք գտնում են, որ վերջինիս միջոցով հայ ժողովրդի համար նոյնպէս կը բացուի պատմական նոր ասպարէզ: Դպրոցը, սակայն, իր բուն նպատակին կը հասնի այն դէպքում, երբ այնտեղ տիրի ազգային ոգին՝ ազգի հոգեւոր վերածննդի նախապայմանը: Երբ ազգի «ամբողջութիւնն համասեռ տարերք հոլթեան չունի... կատարեալ ընկերութիւն մը չձեւացըներ...» (Գ. Ճեւլեան): Այդ իսկ պատճառով ազգային լուսաւորութիւնը նրանց կողմից դիտւում է որպէս ազգային ոգու «վերկենդանացման» միջոց, որի հիմնական տարրերն են՝ ազգային լեզուն, հայոց պատմութիւնը եւ կրօնը:

Ինչպէս արդէն նշուել է, լեզուն Մխիթարեանները համարում են ազգի հոգեւոր միասնութեան, այսինքն՝ ազգային մշակոյթի ձեւաւորման եւ զարգացման խթանը: Ուստի լեզուն, ըստ նրանց, ներկայ եւ ապագայ սերունդներին ազգի հոգեւոր ակունքների հետ կապող գլխավոր օղակն է: Հէնց այս տեսանկիւնից է անհրաժեշտ քննարկել Մխիթարեանների գործունէութեան ողջ ընթացքում ազգի հոգեւոր կեանքի համար արդիական «գրաբար-աշխարհաբար» խնդիրը, որն առ այսօր կարօտ է համարժէք գնահատման: Լեզուն, որպէս պատմամշակութային երեւոյթ, ենթակայ է զարգացման: Այդ դրոյթի հաստատումն անհրաժեշտ էր Մխիթարեաններին՝ գրաբարի պահպանման եւ աշխարհաբարի ձեւաւորման ու զարգացման օրինաչափութեան հիմնաւորման համար: Մխիթարեանները, ըստ հոլթեան, գրաբարն ու աշխարհաբարը դիտւում են որպէս ազգային լեզուի պատմականօրէն պայմանաւորուած եւ ազգի առաջադիմութեան համար խիստ անհրաժեշտ երկու ձեւեր: «...գիտութեանց եւ բարձրագոյն ուսմանց մէջ այն հին ու պատուական գրաբար լեզուին ամէն կերպ առաջնութիւնն ու բարձրագոյն գահը տալէն ետքը, ժամանակին պարագայիցը հետեւելով՝ աշխարհաբար լեզուն ալ՝ գրաբարին հովանեացը տակ մշակելու, վայելչացընելու

եւ կատարեւագործելու աշխատիլը մեր մասնաւոր պարտքը պիտ'որ սեպենք»⁸:

Մեզանում ձեւաւորուել եւ դեռեւս վերջնականապէս չի յաղթահարուել այն մտակաղապարը, ըստ որի գրաբարի պահպանումն ու կիրառումը խոչընդոտում է ազգի առաջադիմութեանը: Եթէ հաշուի առնենք այն հանգամանքը, որ հասարակութիւնը (յատկապէս ազգային հասարակութիւնը) անցեալի մէջ սերտաճած համակարգ է, որի լիարիւն գոյութիւնն իսկ անհնարին է առանց անցեալում ծնունդ առած մշակութային ձեւերի, եւ որոնք հնարաւոր են դառնում գլխաւորապէս լեզուի միջոցով, ապա հնարաւոր կը դառնայ գնահատել գրաբարի նկատմամբ Մխիթարեանների դրսեւորած վերաբերմունքի ողջ լրջութիւնը, կարեւորութիւնն ու ստուգութիւնը: Դեռ աւելին, անգամ աշխարհաբարի ձեւաւորումը, կատարեւագործումն ու զարգացումը հնարաւոր է միայն գրաբարի հէնքի վրայ: Այդ իրողութիւնը նոյնպէս յստակօրէն գիտակցել են Մխիթարեանները: «Հայութիւնն ու հայ լեզուն՝ իւր զարգացման այն դարուն մէջ միայն պիտի կարենայ ինքզինքն անկարօտ համարել դասական լեզուին, պիտի կարող լինի գերազանցել Ե դարը. այլ այս բանս թէեւ կաւերք կարող լինի գերազանցել Ե դարը. այլ այս բանս թէեւ կաւերքի՝ բայց դեռ շատ հեռի է»⁹: Թուում է, թէ 110 տարի առաջ Հայր Բարսեղ Սարգսեանի ձեւակերպած այս միտքն այսօր իսկ արդիական է հայ հոգեւոր կեանքի համար:

Ինչպէս լեզուն, այնպէս էլ պատմութիւնը համարուում է ազգի հոգեւոր միասնութեան կարեւորագոյն գործօնը, քանզի նրա միջոցով է ապահովուում սերունդների ժառանգութիւնը: Մխիթարեանների կարծիքով, ազգի մէջ պատմական յիշողութեան աւակայութիւնը նպաստում է «ազգայնութեան» կենսունակութեանը, այսինքն՝ ազգային ոգու կենդանութեանը: «Հայաստանի օրհնեալ ծոցն է մեր խանձարուրքը, նոյն բոլորիս ցանկատանի օրհնեալ ծոցն է մեր խանձարուրքը, նոյն բոլորիս ցանկատանի հայրենիքը... այն կլիմայի տակ, այն լեռանց քաղցր հովանեաց եւ այն հովտաց ու դաշտաց զովութիւններուն ապաւինելու որ լլանք, երկրին կազմութեանն, աշխարհին դրից, օգուն ներգոր-

8 ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ Հ. ՊՕՂՈՍ ՎՐԴ., նշուած աշխ., էջ 120:

9 ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Հ. ԲԱՐՍԵՂ ՎՐԴ., Աշխարհաբարը գրաբարի ձեռնով գարգացնելու եւ կամոմաւորելու եւ գրաբար լեզուն աշխարհաբարի մէջ կենդանացնելու «խնդիրն», Բազմապէս, 1890, Մարտ, էջ 89:

ծուլթեան, հարց սրբազան ոսկերաց գերեզմանէն խօսած ձայնին եւ քաղաքական յարաբերութեանց ազդեցութեանն համեմատ՝ կը ծնանի ազգային ոգի մը, Հայաստանի ոգին»¹⁰:

Դրա հետ մէկտեղ նրանք գտնում են, որ ազգային պատմութեան իմացութիւնը ազգի առաջադիմութեան կարեւոր պայմաններից մէկն է, քանզի անցեալն է հնարաւորութիւն ընձեռում ազգին ըմբռնելու իր ներկայ վիճակը եւ կանխորոշելու ապագան: «Յառաջադիմութեան ճշմարիտ բաղձանք ունեցող ազգի մ'առաջին ու գլխաւոր պարտքն է իր անցեալ վիճակին վրայ ադէկ եւ կատարեալ տեղեկութիւն ունենալ, որպէսզի սեպհական բնաւորութիւնը, կարողութիւններն ու նաեւ պակասութիւնները ճանչնալով՝ կարող ըլլայ իր ներկայ վիճակն ադէկ կարգաւորել եւ իրեն երջանիկ ապագայ մը պատրաստել»¹¹:

Ազգային լուսաւորութեան երրորդ կարեւոր գործօնը Մխիթարեանները համարում են կրօնը: Հարկ է նշել, որ Մխիթարեանների ողջ գործունէութիւնը ծաւալւում է երկու խորհուրդների շուրջ՝ Ազգ եւ Կրօն: Ընդ սմին Կրօնը Մխիթարեանների համար ազգային խնդիրների լուծման հզօր խթան է: Նման պնդումը ենթադրում է կաթոլիկամէտութեան եւ հայ ժողովրդի դաւանափոխութեան ձգտման մէջ Մխիթարեաններին բազմիցս ներկայացուած մեղադրանքների վերաիմաստաւորումը: Խնդրի էութիւնը՝ դեռեւս ԺԹ դ. կէսերին յստակօրէն ըմբռնել է Ստ. Նազարեանը. «Մխիթարը եւ նրա աշակերտները, գտնուելով պապի բացառիկ ազդեցութեան ներքոյ, պարտաւորուած լինելով կաթոլիկ Իտալիայի բարեացակամութեան համար, բնականաբար, չէին կարող ունենալ այլ շահ, բացի լատինական եկեղեցու շահից, սակայն Հայաստանում կաթոլիկութեան հաստատումը խորթ էր՝ հայերի բարոյական, մտաւոր ազնուացմանն ուղղուած նրանց նախնական մտադրութեանը»¹²: Մեր օրերին այդ տեսակէտը զարգացնում է Հ. Տաճատ Վրդ. Եարտըմեանը: Նրա կարծիքով, հայ ժողովրդի դաւանափոխութիւնը երբեք չի եղել Մխի-

10 ՃԵՆԱԼԵԱՆ Գ., Ազգային արդի վիճակը պատմութեամ առջեւ, Բազմալէպ, 1863, փետրվար, էջ 33-34:

11 ՉԱԳԼՃԵԱՆ ԵՓՐԵՄ, Պատմութիւն հայոց, Վիեննա, 1851, Յառաջաբան:

12 Ст. Назарян. Овозрение истории гайканской письменности в новейшие времена. Казань, 1846, с. 73.

Թարի եւ Մխիթարեանների նպատակը: Միջկեղեցական յարաբերութիւնների ջերմ ջատագով Մխիթարը միտում էր ունեցել ստեղծելու Կաթողիկական Հայրապետութիւն, քանզի համարում էր դա վտանգաւոր. «Հայ ժողովուրդին եւ անոր կրօնական գիտակցութեան, ինչպէս նաեւ իւզումը եկեղեցական ու կրօնական «աւետարանական» հաղորդակցութեան մը»¹³:

Նշուած տեսակէտի ստուգութեան մասին են վկայում թէ՛ կողմ հէնց մեր պատմութեան վերջին երեք հարիւր տարիները: Բայց անգամ զուտ տեսական՝ դադափարախօսական առումով Մխիթարին եւ նրա հետեւորդներին ուղղուած մեղադրականներն անհիմն են թւում, քանզի դրանք ընդունելու դէպքում անըմբռնելի են դառնում հայ մշակոյթի պահպանման, ուսումնասիրման եւ փոխհաղորդման նպատակով թափած նրանց ողջ ջանքերը: Այս առումով նպատակայարմար է յիշատակել այն հանգամանքը, որ «Բազմավէպ» հանդէսի իւրաքանչիւր հատորում (սկսած 1843 թ. առ այսօր) հրատարակում են նիւթեր, կապուած անգլային թ. առ այսօր) «Յառաջադիմութիւն ազգային» (1844), «Ազգային դիրքներ հետ» (Յառաջադիմութիւն ազգային» (1844), «Ազգային կրթութիւն» (1846), «Ազգային յատուկ դաստիարակութիւն յին կրթութիւն» (1846), «Ազգային դպրութեան» (1875), «Ան- (1849), «Այժմեան վիճակը հայերէն դպրութեան» (1875), «Ան- ցեալ պատմութեան կրթիչ ազդեցութիւնն եւ նորա ուսումնասի- րութեան անհրաժեշտ միջոցներն» (1890), «Օսմանեան Թուրքիոյ հարստահարութիւնները հայ հպատակներուն վրայ կամ ինչու հայերը չեն բազմացած» (1999):

Հարկ է նշել նաեւ, որ «Բազմավէպ» Հանդէսի հատորներում եւ Մխիթարեանների առանձին աշխատութիւններում քրիստոնէական գաղափարախօսութեան տեսանկիւնից քննարկուում է հայ ժողովրդի գիտակցութեան մէջ հայրենասիրութեան եւ ազգասիրութեան ամրապնդման խնդիրը: Ազգային լուսաւորութեան միջոցներն ու նպատակը Մխիթարեանները պայմանաւորում են մարդու կեանքի իմաստի պատշաճ ըմբռնմամբ եւ գտնում, որ առանց «ճշմարիտ կրօնի»՝ քրիստոնէական ուսմունքի, անհնարին է ճիշտ կրթութեան եւ դաստիարակութեան իրականացումը¹⁴:

14 Տե՛ս ԱՆԻՇԱՆ Հ. ՂԵԻՌՆԻ, Հայապատում, Վենետիկ, հտ. Ա., Յառաջա-
բան, Տե՛ս նաև նոյնի, Սեր հայրենաց, Բազմավէպ, 1850, Թիւ 4, էջ 50-

Ընդդիմախօսելով հին յունական փիլիսոփայութեան մէջ ձեւաւորուած դաստիարակութեան հայեցակարգին, ինչպէս նաեւ նոր ժամանակի փիլիսոփայութեան մէջ իր արտայայտումը գտած հին էպիկուրականութեան միտումներին, Մխիթարեանները դաստիարակութեան նպատակն են համարում «մարդը բոլորովին ճշմարիտ մարդ ընել, կամ թէ զանիկա անանկ ու այնչափ կրթեր, որ իր (մարդկութեան) գաղափարին բոլորովին համաձայն ըլլայ»¹⁵: Դա նշանակում է, որ մարդու մտաւոր եւ բարոյական զարգացման մակարդակը պէտք է համապատասխանի հասարակութեան անդամի եւ պետութեան քաղաքացու նրա կարգավիճակին: Մարդը, սակայն, անդամ է ազգային հասարակութեան եւ ազգասէր ու հայրենասէր լինելը մարդու համար բարձրագոյն առաքելութիւն է: Քրիստոնէութեան կողմից քարոզուող եղբայրասիրութիւնն ու մարդասիրութիւնը չեն խոչընդոտում եւ չեն փոխարինում հայրենասիրութեանը եւ ազգասիրութեանը:

Վերոշարադրեալից հնարաւոր է հետեւեցնել, որ նոր ժամանակաշրջանում (սկսած ԺԸ դ.) Մխիթարեան միաբանութիւնը շարունակում է Դ-Ե դդ. ստեղծուած ազգային մշակութային աւանդոյթը, ապահովելով ազգային մշակոյթի զարգացման օրինաչափ ընթացքը: Միւս կողմից, նրանք նպատակ էին հետապնդում հայ ժողովրդին հաղորդակից դարձնել եւրոպական քաղաքականութեանը ազգային մշակութային հէնքի վրայ, այդ գործընթացի մէջ տեսնելով ազգի գոյութեան եւ յետագայ զարգացման խթանը: Որոշակի առումով արդարացի է թւում այն պնդումը, որ հայ լուսաւորական շարժման՝ նոր ժամանակաշրջանի ազգային գաղափարախօսութեան ձեւաւորման եւ զարգացման նախադրեալները սկիզբ են առնում Մխիթարեան միաբանութեան շրջանակներում:

ՌԻՄԱ ՄԻՐՈՒՄԵԱՆ

51. ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ Հ. ՊՕՂՈՍ ՎՐԴ., Բարոյական խորհրդածութիւնք տղոց համար, Վիեննա, 1851, Յառաջաբան:

15 ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ Հ. ՊՕՂՈՍ ՎՐԴ., Ուսումն ազգային դաստիարակութեան, Վիեննա, 1862, էջ 9: